
Метою публікації є висвітлення питання ролі праці в'язнів у розвитку радянської економіки у 1930-х-1940-х рр. На основі об'єктивного аналізу історичних джерел та літературу в статті аналізуються інституціональні основи організації системи примусової праці в СРСР. Встановлено, що у 1930-х – 1940-х рр. структури НКВС та ГУЛАГу перетворились на одне з найбільш ефективних господарських відомств.

Ключові слова: табір, табірний пункт, примусова праця, табірно-промисловий комплекс.

Paklina E.V.

The role of the GULAG camps in the development of the Soviet economy in the 1930s – 1940s years of XX century.

The penal system which in the USSR has started to be made out in the early twenties in the form of labour camps, has turned in due course to a powerful camp-industrial complex which played the leading part in economic life of the country. Therefore the Gulag is necessary for considering as many-sided social and economic object, and not just as the tool of realisation of a penal policy.

From the beginning of 1930th work of prisoners became one of leading factors of development of the Soviet economy. Development of the remote regions of the country became the main task of economic activities of camps of a Gulag.

List everything produced Gulag almost impossible. Till 1940 the camp economy covered 20 branches of a national economy among which the main things were non-ferrous metals (32,1 % of all commodity output of a Gulag), forest exploitation (16,3 %) and fuel industry (4,5%). Except industrial production, capital construction was an important element of camp economy.

In general, transformation of People's Commissariat of Internal Affairs into one of the most effective economic departments and active use of work of prisoners into the USSR in 1930-h-1940th can be considered as one of lines of the Soviet social and economic model.

The publication purpose is illumination of a question on a role of work of prisoners in development of the Soviet economy in 1930-h-1940th. On the basis of the objective analysis of historical sources and the literature in article institutional bases of the organisation of system of forced labour in the USSR. Found out, that in 1930 - 1940th People's Commissariat of Internal Affairs and Gulag have turned to one of the most effective economic departments.

Keywords: camp, camp point, forced labor, camp-industrial complex.

УДК 94(477)“1946”:314.745.4(47+57)

А.С. Андрєєв

**ІДЕОЛОГІЧНА ТА АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ СЕРЕД
«ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ» УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ,
ЩО ПОВЕРТАЛИСЯ З ФРАНЦІЇ У 1946 Р.**

У запропонованому дослідженні автор порушує питання репатріації окремої групи репатріантів з Франції у 1946 році, у якому показано усі різновидності форм і методів агітації та пропаганди, специфічні особливості ідеологічної обробки «французьких репатріантів», а також показано певні зміни в ідеологічній стратегії керівників репатріаційного процесу. Також автор спробував проаналізувати перебіг процесу ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи серед «переміщених осіб» з Франції у 1946 році. У кінці статті автор робить комплексні узагальнення та формує ряд висновків.

Ключові слова: ідеологічна та агітаційно-пропагандистська робота, репатріація, процес, «переміщені особи», метод, форма.

На завершальному етапі війни та у перші післявоєнні роки радянське керівництво зіштовхнулося з проблемою повернення на батьківщину громадян, які в період війни за певних умов опинилися за межами державного кордону. У науковій літературі ці особи отримали назву репатріанти, а процес – репатріація. Репатріаційний процес проходив у дуже складних умовах голоду, повоєнної розрухи, тотальних злиднів та складної геополітичної ситуації. Ці фактори сьогодні ускладнюють детальний аналіз та розуміння усіх аспектів та особливостей цього процесу. Тож не дивно, що для сучасної науки досить актуальними стають дослідження окремих питань репатріації, які не отримали достатнього висвітлення у наукових працях.

Проблема ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи радянських органів репатріації серед окремих груп «переміщених осіб» до цього часу вітчизняними істориками вивчається переважно в контексті багатьох інших аспектів загального репатріаційного процесу 1944-1953 рр. Йдеться передусім про дослідження Т.В. Пастушенко [12.], М.П. Куницького [11.], С.Д. Гальчака [9.]. Ці автори розглядають агітаційно-

пропагандистську та ідеологічну роботу органів репатріації з окремими групами репатріантів як один з багатьох напрямків масштабної за завданнями та складної за реалізацією роботи з повернення мільйонів українців на батьківщину. На сьогодні практично не має наукових досліджень, в яких питання ідеології, ведення агітації та пропаганди серед окремих категорій репатріантів вивчалися б як самостійна історична проблема. Виключення становлять окремі наукові статті, в яких порушуються локальні фрагменти цієї важливої проблеми [10.].

Виходячи з стану наукового вивчення проблеми, автор дослідження ставить за мету комплексний аналіз особливостей підготовки й проведення ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи радянськими органами репатріації серед окремої категорії «переміщених осіб» української національності, що поверталися з Франції до України у 1946 р. У цьому контексті простежуються концептуальні зміни в ідеологічній стратегії керівництва СРСР, різноманіття методів і форм агітаційно-пропагандистської роботи серед поверненців та особливості репатріаційного процесу в цілому.

Джерельною базою наукової розвідки стали документи з фонду Р-2 («Рада Народних Комісарів Української РСР»), що сконцентровані в описі 7 серед матеріалів Відділу у справах репатріації при РНК (РМ) УРСР Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також матеріали особливого сектора ЦК КП(б) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Середина 1946 р. характеризується початком спаду потоку репатріантів і закінчення періоду масової репатріації. Розпочинається новий етап – період вибіркової репатріації радянських громадян на батьківщину. В умовах наростання кризи у відносинах СРСР з іншими країнами та початку «холодної війни» головними особливостями репатріації стає витонченість у методах та формах ідеологічної обробки контингенту. Специфічним ідеологічним напрямком у цей період стає робота з окремими групами та категоріями репатріантів. Одними з перших у цьому списку стали репатріанти української національності з Франції. Значна частина радянських громадян української національності після війни зосередилися на території Франції, тому, не дивно, що 13 серпня 1946 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У ухвалили спільну постанову «Про репатріацію з Франції в Українську РСР громадян української національності», якою об'єдналим та обкоми КП(б)У зобов'язувалися надавати «великого політичного значення справі прийому, розміщення і працевлаштування репатріантів», вимагалося «від перших секретарів міськрайкомітетів КП(б)У і голів міськрайвиконкомів справу підготовки до працевлаштування взяти під свій неослабний і особистий контроль». Йшлося не лише про колишніх примусових робітників Рейху з України, а й радянських співвітчизників, які емігрували на Захід ще в довоєнний період чи опинилися там в силу продиктованих війною обставин [9, с. 178]. Такий захід є цілком зрозумілий, якщо брати до уваги грандіозні плани радянського керівництва по відновленню економічного потенціалу країни, реалізація яких потребувала фахівців та значного людського ресурсу.

Важливим етапом роботи серед репатріантів, що мали повернутися з Франції була ідеологічна обробка контингенту ще на території Франції. Так, у документі від 24 липня 1946 р. Генерал-лейтенанту Голубеву М.І. Зозуленка повідомляє: «Маємо в наявності для відправки у Францію громадянам української національності журнали «Радянська жінка» 200 екз., «Україна» 200 екз., «Перець» 100 екз. Прошу Ваших вказівок» [1, арк. 68]. 27 грудня 1946 р. той же М.І. Зозуленко повідомляє наступне: «Комітет радіофікації України проводить трансляцію по радіо для українців, які проживають за кордоном, щоденно окрім понеділка, суботи на хвилі 49,83 метра з 18.45 по 18.59 програму передач «Вісті по Україні»» [1, арк. 69]. А вже 28 грудня 1946 року зауважує: «З 1 січня щоденно будемо отримувати газети громадянам української національності, які знаходяться у Франції. «Радянська Україна» - 1000 екз., «Правда України» - 500 екз., «Молодь України» - 500 екз. Також 5 найменувань журналів...» [1, арк. 70]. У іншому документі від 5 жовтня 1946 р. «Про стан політичної роботи з українцями, репатрійованими з Франції у Львівській області» знаходимо: «Багато з репатрійованих слухали у Франції радянські радіопередачі, читали прорадянську газету «Батьківщина», яка видається в Парижі на українській

мові. Таким чином вони мають загальне правильне уявлення про життя у радянському Союзі» [2, арк. 11]. Така попередня робота мала дати значні результати, які б значно спростили завдання радянським органам репатріації власне вже на території «радянської» батьківщини.

Також мала місце практика написання листів репатріантами, що повернулися, тим громадянам, які ще залишалися за кордоном і не виявили бажання повертатися до СРСР. Вже перша ж партія, так званих «французьких» репатріантів, що перебувала у транзитному таборі у поселенні Люстдорф 186 написала своїм українським та російським побратимам у Францію лист із «ширими» закликами повертатися на батьківщину [2, арк. 24]. Листи могли бути як колективні так й індивідуальні. Загалом, написання листів, як форма ідеологічного впливу на контингент, що залишався за кордоном, велику популярність серед організаторів репатріації отримує у наступні роки. У представлений період цей вид агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації має лише поодинокий характер.

На території СРСР радянські органи репатріації з початку приділили особливу увагу підготовці зустрічі репатріантів з Франції. Як не дивно, але робота з репатріантами мала набирати національного характеру. Так, у документі від 6 серпня 1946 р., надісланому заступником Голови Ради Міністрів УРСР І. Сеніним Директору Укркни-гокульторгу тов. Головашенку знаходимо: «Для забезпечення культурно-масовими заходами громадян української національності, що повертаються з Франції в УРСР, Рада Міністрів УРСР пропонує відпустити відділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР по безготівковій оплаті патефонних платівок українською мовою в кількості 30 комплектів по 25-30 штук платівок у кожному комплекті» [1, арк. 25]. Ми бачимо, що партійне керівництво було ладне поступитися загальнодержавному стратегічному напрямку на русифікацію заради повернення своїх громадян у лона «радянської» батьківщини.

Восени 1946 р. спостерігається централізація в діях. Так, виокремлюються характерні особливості у веденні ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи з цією специфічною категорією репатріантів. У архіві знаходимо документ від 26 вересня 1946 р. за номером 61-2003 підписаний М.І. Зозуленком, який мав рекомендації для усіх областей УРСР: «Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР повідомляє, що 14.09.1946 р. Вам надіслані такі гасла: «Хай живе Радянська Соціалістична Україна – невід’ємна частина Радянського Союзу!» - 10 примірників; «Хай живе Радянський Союз – країна передової науки і культури!» - 10 примірників; «Братерський привіт радянським громадянам, які повертаються на свою батьківщину!» - 20 примірників; «Український народ палко вітає братів українців, які повертаються з Франції» - 20 примірників. Плакати: «Радянський Союз – могутня індустріальна соціалістична держава» - 15 примірників; «Радянський Союз – країна соціалістичного сільського господарства» - 15 примірників. Ці лозунги та плакати необхідно використати для оформлення приймально-розподільних пунктів по прийому громадян української національності, що повертаються з Франції до УРСР» [3, арк. 25]. У цих гаслах чітко виокремлюються основні ідеологічні принципи, а також тенденція до створення у репатріантів приязних емоцій, що в майбутньому мало пом’якшити адаптацію новоприбулих у радянському суспільстві. Загалом сувора централізація ідеологічно-пропагандистської роботи вказує на значну зацікавленість радянського керівництва цією категорією репатрійованих громадян.

Характерною особливістю агітаційної наочності є її україномовність. Цей факт нашою думкою, що керівництво прагнуло дуже обережно та стримано організувати процес повернення й адаптації репатріантів, які, хоча й досить опосередковано, але побачили та відчули на собі умови проживання європейців. Вони не хотіли жодним чином налякати їхню «зіпсовану» свідомість. У архівних документах знаходимо цікаве повідомлення: «Деякі бесіди з репатріантами проводились на французькій мові. Для неосвічених, малоосвічених та пристарілих проводились колективне читання газет» [2, арк. 23]. Такими заходами організатори намагалися завоювати лояльність репатріантів після повернення до «радянської» батьківщини.

Практично всі форми та методи агітаційно-пропагандистської роботи з репатріантами, що поверталися з Франції, мали мати специфічний характер. У документі від 26 вересня 1946 р. під номером 61-2004 читаємо: «Відділ у справах репатріації при раді Міністрів УРСР надсилає при цьому тематику доповідей і бесід для громадян української національності, що повертаються з Франції до УРСР. Вам необхідно разом з обкомом КП(б)У підібрати та підготувати агітаторів для проведення по цим темам доповідей та бесід з цими громадянами. У місцях прибуття – пунктах чи на станціях залізниць необхідно широко розгорнути політично-масову та культурну роботу. Поруч з доповідями та бесідами слід організувати читку газет, демонстрування кіно-картин, радіомовлення для громадян, що повертаються з Франції» [3, арк. 26].

Місцевим керівництвом також проводилась величезна робота по підготовці зустрічі радянських громадян, що мали повертатися з Франції. У архівних документах знаходимо постанову № 245-68 Чернівецького обласного виконавчого комітету та Обкому КП(б)У від 10 вересня 1946 р. про «Прийом, розміщення та працевлаштування репатрійованих з Франції громадян СРСР у Чернівецьку область», підписану Головою облвиконкому Коліковим: «1. Утворити у м. Чернівці, на базі готеля «Радянська», приймально-розподільчий пункт (далі ПРП) репатрійованих з Франції громадян української національності на 110 місць. ... 3. Зобов'язати Начальника Облуправління зв'язку тов. Александрова встановити телефони та включити радіотрансляційні точки на ПРП. 4. Зобов'язати Начальника Управління Кінофікації тов. Вітценко забезпечити щоденне кінообслуговування репатріантів (тематику погодити з відділом агітації і пропаганди Миськкому КП(б)У). 5. Зобов'язати Зав. відділом репатріації при Облви-конкомі тов. Міля, для культурно-масового обслуговування репатріантів створити на ПРП червоний куточок, відповідно оформити його гаслами, плакатами, портретами. Зобов'язати Чернівецький Миськком КП(б)У забезпечити систематичне читання лекцій і доповідей, згідно тематики ЦК КП(б)У, а також щоденне проведення масово-роз'яснювальної роботи серед репатріантів, виділивши для цього висококваліфікованих лекторів, доповідачів та консультантів. 6. Зобов'язати Обласну контору Союздруку виділити для ПРП наступні газети: «Правда» - 6 прим., «Вісті» - 6 прим., «Правда України» - 8 прим., «Радянська Україна» - 12 прим., «Молодь України» - 8 прим., «Радянська буковина» - 20. А також журнали та інші періодичні видання за рахунок роздрібного пункту. ... 13. Зобов'язати Миськоми та Райкоми КП(б)У міст і районів, де будуть працевлаштовані репатрійовані, забезпечити проведення серед них система-тичної масово-політичної роботи» [4, арк. 179].

Реалізація широкомасштабної програми з репатріації радянських громадян потребувала значний кадровий потенціал. Тому не дивно, що для роботи з радянськими громадянами української національності, що поверталися з Франції було окремо виділено підготовлених агітаторів. Підтвердження цьому знаходимо у документі від 10 вересня 1946 р. надісланому заступником Голови Ради Міністрів УРСР І. Сеніном Міністру торгівлі УРСР тов. І.Т. Дрофі «Постановою Ради Міністрів УРСР 1 ЦК КП(б)У від 13 серпня 1946 р. №1455, для забезпечення політичної роботи на Ковельському і Одеському ЗПП серед громадян української національності, що повертаються з Франції, відряджаються 30 чоловік організаторів-агітаторів. Рада Міністрів УРСР пропонує дати необхідні вказівки про забезпечення 30 чоловік організаторів-агітаторів літерним харчуванням: м. Ковель – 20 чол., м. Одеса – 10 чол.» [1, арк. 36]. У ще одному архівному документі про готовність ПРП та підготовці житла до розміщення прибуваючих громадян української національності з Франції в Дрогобицьку область читаємо: «... Для проведення бесід миськком КП(б)У виділено 10 агітаторів» [2, арк. 33].

Восени 1946 р. з Франції починають надходити перші групи репатріантів, що зумовлює відділ у справах репатріації збільшити увагу до новоприбулого контингенту. Тому відділи у справах репатріації на місцях отримують певні специфічні рекомендації по формі фільтрації, обліку та контролю репатрійованих радянських громадян української національності, що прибувають з Франції. Кожний репатріант мав пройти персональну перевірку, під час якої мав зазначити наступні данні: ППП, рік народження, національність, фах, місце проживання у Франції, де мешкав на території СРСР до від'їзду за кордон, коли

виїхав за кордон з СРСР, куди надіслано на роботу і за яким фахом (підприємство, радгосп, установа та ін.) [5, арк. 131]. Загалом, як ми бачимо, представлена анкета не відрізнялась від анкети звичайного репатріанта, проте окремо надані розпорядження, дають підстави лише припускати високий рівень значимості цієї категорії репатріантів для вищого керівництва країни.

Власне вже по поверненню контингенту з Франції на батьківщину, для проведення якісної ідеологічної обробки, керівництво намагалося змінити стереотипні «пра-вила гри». Головні ідеологи розуміли, що першочергово поверненці мали потрапити в нормальні умови існування, що полегшило б їхню акліматизацію у післявоєнному радянському середовищі. Такий крок мав підвищити імідж радянського Союзу в очах репатріантів та певним чином заспокоїти їх. Необхідно брати до уваги, що радянські громадяни, які залишалися за кордоном, не дивлячись на усі обмеження, все ж мали певну можливість обміну інформацією з поверненцями. Тому лояльність та певні поступки до прибулого контингенту могли збільшити шанси повернення більшої кількості радянських громадян на батьківщину. Проте в силу певних об'єктивних та суб'єктивних факторів на практиці реалізація поставлених задач не завжди отримувала бажане розуміння на місцях.

За задумом радянського керівництва репатріанти з Франції не мали залишатися без ідеологічного «поводиря» ні на секунду. Тому навіть у дорозі до «радянської» батьківщини репатріанти мали проходити ідеологічну обробку. Для цього агітатори-організатори, які супроводжували контингент у дорозі мали провести певну ідеологічно-організаційну роботу та керуватися наступними розпорядженнями вищого керівництва: «Пункти збору українського населення, ешелони та вагони з репатріантами, які рухаються до УРСР оформлюються лозунгами, плакатами, портретами керівників партії та уряду. У місцях довготривалих зупинок ешелонів рекомендується проведення культурних заходів, художніх розваг та масових ігор, використання музичних інструментів і т.д. У ешелоні, який рухається з репатріантами до УРСР необхідно організувати в одному з вагонів «червоний куточок» обладнавши його та оформивши лозунгами, плакатами, портретами, бібліотечкою, іграми [6, арк. 44]. Загалом усю агітаційно-пропагандистську та культурно-масову роботу у дорозі агітатор-пропагандист мав проводити у контакті з начальником ешелону [6, арк. 45].

По приїзду на батьківщину ідеологічна обробка лише посилювалась. Наведемо приклад зустрічі першої партії репатріантів з Франції в порту м. Одеси. Він є досить показовим, оскільки ознаки нав'язливості та роздутості ідеологічної обробки контингенту доходили до звичайного абсурду. У доповідній записці секретаря Одеського Обкому КП(б)У А. Кириченка від 4 грудня 1946 р. секретарю ЦК КП(б)У тов. Д.С. Коротченку «про масово-політичну роботу серед громадян, які прибули у порядку репатріації з Франції» знаходимо: «... На мітингу з привітанням до прибулими виступили представники Міськкому КП(б)У, міськвиконкому, профспілкових організацій та радянської Армії. Зі словом виступили 4 особи репатріантів, які у своїх виступах виказали гарячу подяку партії Леніна-Сталіна, Радянському уряду та особисто тов. Сталіну, Молотову, Хрущову за турботу про них, за те, що вони отримали можливість повернутися на Батьківщину, подякували за гарний і теплий прийом, зустріч на Радянській землі та турботу про них на шляху прямування на пароплаві з Франції в Одесу. Мітинг пройшов з великим підйомом. Палуби пароплава під час мітингу барвисто оформлені портретами вождів нашої партії та уряду знаменами, гаслами, виготовленими та привезеними з собою репатріантами. Мітинг був знятий на кіноплівку операторами кінохроніки. Листи подяки та тексти виступів репатріантів на мітингу були передані представникам центральної та республіканської преси» [2, арк. 21-22]. Таким чином загальний страх перед старшим керівництвом у поєднанні з не кваліфікованістю та низькою освіченістю організаторів призводили до появи безглузвих та безперспективних агітаційно-пропагандистських заходів, які у кінцевому рахунку не давали очікуваних плодів, навіть позитивних імпульсів. Навпаки ж ці заходи лише озлоблювали та все більше негативно налаштовували людей проти діючої системи.

По методам ідеологічно-пропагандистської роботи з репатріантами з Франції надавалися певні окремі рекомендації: «Бесіди та читання газет проводяться з групами репатріантів 25-30 осіб по вищезазначеній тематиці у місцях збору та на шляху з Франції до

СРСР у ешелонах та вагонах. Доповіді та лекції проводяться з компакт-ними групами населення. У місцях збору українського населення дозволяється проведення мітингів з прийняттям звернень, листів та телеграм на ім'я тов. Сталіна, ЦК ВКП(б) та Радянського уряду, проведення мітингів рекомендується також на кордоні СРСР» [6, арк. 44]. Однак загалом хід репатріації радянських громадян української національності, що поверталися з Франції в кожному, окремо взятому регіоні, хоч і мав окремі специфічні риси, проте у більшості випадків, за рахунок системного підходу, проходив однаково. Так, у вже згаданій доповідній записці секретаря Одеського Обкому КП(б)У А Кириченка від 4 грудня 1946 р. до секретаря ЦК КП(б)У тов. Д.С. Коротченка читаємо: «...Транзитний табір у поселення Люстдорф 186 (Авт.) був оформлений плакатами, портретами, гаслами. Упродовж 12 днів перебування у таборах репатріанти переглянули кінофільми: «Ленін у жовтні», «Клятва», «Два бійця», «Навала», «Багата наречена», «Близнюки», «Ленін у 1918 р.», «Великий громадянин», кінохроніка «Про радянську Україну» та ін. Окрім цього для репатріантів було проведено сім концертів. Концерти були організовані клубом залізничників Одеської залізниці, української капели, держфілармонією, держестрадою та ансамблем Будинку Радянської армії, ансамблем дитячого будинку в Люстдорфі. Додатково були організовані виступи самодіяльності приміських колгоспів та власне самих репатріантів. У цих виступах приймали участь баяністи, танцюристи та хорові групи колгоспів, а також акордеоністи, скрипачі та балалайошники репатріантів. Для репатріантів, також, був проведений вечір питань та відповідей. Вечір проводив представник управління у справах репатріації при Раді міністрів СРСР. Під час відправлення з таборів репатріанти написали два листи товаришу Сталіну та Молотову з подяками за гарний прийом» [2, арк. 22-24].

Такий комплекс заходів ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи був більш-менш характерний для більшості регіонів. Як ми зауважували, набір видів та форм міг змінюватись відповідно до локальних особливостей або активності організаторів репатріаційного процесу чи навіть самих репатріантів. Однак централізація роботи ідеологічного та агітаційно-пропагандистського сектору у представлений період на місцях певним чином стримувала схильність місцевих керівників до суб'єктивізму. Так, керівництвом зверху було рекомендовано організаторам місцевого рівня для їхньої роботи ряд тем для бесід, доповідей та лекцій: «Сталін – вождь та організатор великих перемог Радянського народу», «Велика перемога Червоної Армії над німецько-фашистськими загарбниками», «Героїчний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», «Партія Леніна-Сталіна вождь і організатор перемог Червоної Армії та радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.», «Робота радянського народу по відновленню господарства зруйнованого німецько-фашистськими варварами», «Радянська молодь у боях за Батьківщину», «Роль радянської жінки у вітчизняній війні», «Турбота партії та уряду за багато-дітними матерями», «Сталінська конституція – найдемократичніша конституція в світі», «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР», «Берлінська конференція 3-х держав», «П'ятирічний план відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1945 – 1950 рр.», «Турбота радянської держави за репатрійованими громадянами», «Звернення тов. Сталіна до народу 9 травня 1945 р.», «28 річниця Великої Жовтневої Соціалістичної Революції», «Виступ тов. Сталіна на передвиборчих зборах виборців Сталінського Виборчого округу м. Москва 9 лютого 1946 р.», «Передвиборчі промови кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР тов. Молотова, Кагановича, Андрєєва, Микояна, Маленкова», «Слово Українського народу тов. Сталіну у зв'язку з річницею звільнення України від німецько-фашистських окупантів» [6, арк. 46]. «Як робітники і селяни Росії під проводом Комуністичної партії встановили та відстояли радянську владу», «Як влаштована радянська держава», «Що таке ВКП(б) і за що вона бореться», «Війни справедливі і несправедливі», «Чому Радянський Союз переміг у Великій Вітчизняній війні», «Перевага радянського устрою над устроєм капіталістичним», «Права та обов'язки громадян СРСР», «Основні завдання п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР», «Підвищення матеріального і куль-турного рівня народів СРСР у п'ятирічному плані 1946-1950 рр.» [3, арк. 27]. Однак суб'єктивізм на місцевому рівні все ж таки відіграє значну роль. Ряд тем доповідей та бесід отримують свою

інтерпретацію та формулювання. У вже згаданому документі знаходимо, що в Одеській області для репатріантів з Франції були проведені доповіді і бесіди на наступні теми: «Державний та суспільний устрій СРСР», «Як робочі та селяни захватили владу у жовтні 1917 р. і відстояли її у боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами», «Що таке комуністична партія і за що вона бореться», «Між-народне положення СРСР», «Сталінська п'ятирічка відновлення та розвитку народ-ного господарства», «Права та обов'язки радянських громадян», «Жінка в СРСР», «Про дружбу народів СРСР», «Освіта і виховання молоді в СРСР» і т.д.» [2, арк. 23].

Важливу роль в плані ідеологічної обробки контингенту і надалі відіграє друко-вана продукція. У листі до М.І. Зозуленка від 1 жовтня 1946 року в.о. заввідділом репатріації Полтавської облради О. Ієлаєв про підготовку до прийому та влаштування репатріантів української національності, які прибули з Франції пише: «Для поповнення бібліотеки асигновано коштів місцевого бюджету у сумі 500 крб.» [7, арк. 138].

Важливим елементом, який мав би сприяти росту якості ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи серед представленої категорії репатріантів стає системний контроль. У пам'ятці агітатора-пропагандиста по прийому та відправці українського населення з Франції до УРСР знаходимо: «Пропагандист-агітатор веде детальний облік про проведену роботу із зазначенням тематики, кількості проведених бесід, лекцій, доповідей читань газет та мітингів із зазначенням кількості присутніх, а також характерних виступів та поставлених запитань» [6, арк. 44]. У ще одному архівному документі від 26 вересня 1946 р. під номером 61-2004 читаємо: «... Про проведену роботу інформуйте нас 2, 11 і 21 числа кожного місяця разом з відомостями про їх прибуття до області» [3, арк. 26]. Постійний контроль за ходом ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи мав мобільно корегувати певні відхилення або упущення на практиці та загалом стимулювати увесь процес.

Однак не дивлячись на величезну підготовчу роботу, яку проводили по організації зустрічі репатріантів, що мали повернутися з Франції кінцевий результат не всюди був позитивний. В архівному документі від 3 жовтня 1946 р. про готовність Львівського ПРП до прийому громадян української походження, репатрійованих з Франції читаємо: «... Масово-політична робота взагалі не налагоджена. Коли 17 вересня у Львів прибули перші 39 сімей репатрійованих з Франції, ні на вокзалі, ні на пункті не було жодного агітатора, жодного представника Обкому, Миському або Залізничного райкому КП(б)У, якому було довірено політичне обслуговування репатрійованих. З приводу цього, я мав особисту бесіду з секретарем Обкому КП(б)У т. Мазепою, який пообіцяв мені, що агітатори будуть негайно виділені. Однак 18 вересня агітаторів на пункті все ще не було. Я повідомив про це по телефону секретарю миському КП(б)У т. Чупису та секретарю Залізничного райкому т. Левченку. Але і в цей день, як і в наступні на пункті не було представників райкому, які повинні нести тут постійне чергування» [8, арк. 46-47]. Як ми бачимо, людський фактор відіграє значну роль в реалізації ідеологічних планів вищого керівництва на місцях. Таким чином цілий ряд бюрократичних та відверто безглузких, ідеологічних проектів могли ігноруватися місцевим керівництвом, у зв'язку з їх недоцільністю та тих, що не сумісні з існуючою реальністю.

Ще однією складністю з якою зіштовхнулася репатріаційна машина стала освіта репатрійованих дітей. Так, М.І. Зозуленко у листі від 5 жовтня 1946 р. до заступника Міністра Народної Освіти УРСР С.М. Філіпова пише: «Діти й підлітки, які прибули з Франції майже зовсім не знають української та російської мови, через що не можуть розпочати нормально своє навчання у радянській школі. Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР просить Вас дати розпорядження обласним відділам народної освіти про охоплення цих дітей шкільною сіткою та іншими дитячими закладами, організувати їм допомогу у вивченні української та російської мов» [6, арк. 122]. Поряд з цим у архіві знаходимо лист від 15 серпня 1946 р. в.о. Заввідділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР Чертова до Директора Головкинго-культургу тов. Головошенка, де читаємо: «У додаток до листа Міністерства Освіти УРСР про відпуск підручників громадянам української національності, що поверта-ються з Франції, відділ у Справах репатріації при

раді Міністрів УРСР оповіщає, що підручники потрібні української мови. 1-го, 2-го, 3-го та 4-го класів по 500 примірників»[6, арк. 77].

Проте поряд з величезними організаційними проблемами, з якими зіштовхнулися керівники репатріаційного процесу на місцях, мало місце індивідуальна неприязнь репатріантів до радянської системи. Репатріанти загалом були розчаровані, оскільки на батьківщині вони, нажаль, побачили далеко не те, що їм обіцяли радянські агітатори репатріаційної місії у Франції. Так, репатріантка Андрушина заявила: «... У Франції нам давали газети, журнали, в яких все малювали добре, а насправді нас обманули. У Франції ми всі мали гарні квартири, працювали по спеціальності, отримували білий хліб, м'ясо і нам було добре, а тут погано ...» [8, арк. 87]. Ми бачимо, що за виконанням головних ідеологічних завдань керівники репатріаційного процесу іноді забували про суб'єктивний фактор, який час від часу вносив значний дисбаланс у реалізацію стратегічних планів країни.

Як зауважує дослідник М.П. Куницький, існуючі реалії і стереотипи радянського життя часто діяли сильніше від будь-якої агітації, бо на практиці репатріанти потрапляли на батьківщині у зовсім протилежну обіцянкам ситуацію. Вже сама їх зустріч військовим конвоєм говорила сама за себе. Інформація про таке ставлення до репатріантів стала відомою і на Заході. Тому навіть той потужний ідеологічний арсенал, яким володів Союз РСР, не давав стовідсоткової віддачі. Хоча стверджувати, що він був неефективний, не можна, бо багато репатріантів, котрі вагалися стосовно власної безпеки на Батьківщині, все ж у кінцевому підсумку повірили у заяви та обіцянки і при першій же можливості повернулися додому. Інші, знаючи про реальний стан речей, взагалі відмовлялися слухати радянських офіцерів репатріаційних місій, категорично не сприймали радянську пропаганду. В окремих випадках небажання радянських громадян переростали навіть у бунти [11, с. 152].

В умовах «холодної війни» радянське керівництво прагнуло не давати ідеологічним супротивникам бодай найменших приводів для інформаційного протистояння. Водночас намагалося забезпечити якнайшвидше та повне повернення радянських громадян на батьківщину. Досліджуваний період характеризується зниженням загального потоку репатріантів та зосередження уваги органів репатріації на роботі з окремими контингентами потенційних поверненців. Повернення з Франції радянських громадян української національності представляє початок новому етапу репатріації, коли громадяни поверталися на батьківщину не масовим потоком, а виключно за власним бажанням. Під час роботи із зазначеною групою репатріантів у системі ідеологічної та агітаційно-пропагандистської роботи спостерігаються якісні організаційні зміни. Все більше прослідковується системність, послідовність та скоринтованість у діях усіх ланок ідеологічного сектору репатріаційної машини. Індикатором якості ідеологічної роботи стає комплексний контроль. З'являються нехарактерні для радянських керівників поступки в ідеолого-стратегічному напрямку русифікації усіх радянських громадян. Однак необхідно зауважити, що у більшій мірі робота з цією категорією репатріантів у представлений період мала підготовчий характер, оскільки очікувана кількість репатріантів з Франції у 1946 р., до України так і не повернулась. Станом на 1 листопада 1946 р. до УРСР повернулося 483 дорослих репатріантів та 165 дітей до 16 років. Тому це питання залишилось відкритим і в наступні роки. Загалом же вивчення питань ідеологічної обробки окремих категорій репатріантів дає можливість ширше розкрити та зрозуміти значення репатріації окремо взятої категорії репатріантів, так і всього репатріаційного процесу в цілому.

1. Листування з Радою міністрів та міністерством Союзу РСР з питань репатріації громадян. (5 січня – 28 грудня 1946 р.) // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4227. – 70 арк.
2. Справки про прийом, працевлаштування та політичне виховання репатрійованих з Франції громадян української національності (16 вересня – 21 грудня 1946 р.) // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 2616. – 39 арк.
3. Листування з виконавчими міністерствами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами УРСР про роботу обласних відділів репатріації. (14 вересня – 4 листопада 1946 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4231. – 124 арк.

4. Листування з виконавчими міністерствами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами УРСР про роботу обласних відділів репатріації. (5 листопада – 30 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4232. – 189 арк.
5. Листування з виконавчими міністерствами обласних Рад депутатів трудящих та іншими установами УРСР про роботу обласних відділів репатріації. (1 серпня – 13 вересня 1946 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4230. – 153 арк.
6. Листування з міністерствами та центральними установами Української РСР з питань репатріації радянських громадян (5 січня – 30 грудня 1946 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4255. – 246 арк.
7. Матеріали з питань обліку репатрійованого населення по Українській РСР. (12 березня – 11 квітня 1946 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4243, ч. 1. – 309 арк.
8. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів. (7 серпня – 20 вересня 1946 р.) // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 4236. – 130 арк.
9. *Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти // Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. // Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 501 с.*
10. *Гальчак С.Д. Идеологічні аспекти репатріації «остарбайтерів» – подолан в умовах «холодної війни» // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наукових статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С.221-237.*
11. *Куніцький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія. – Луцьк: «ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.*
12. *Пастушенко Т.В. Репатріація українських «остарбайтерів» на Батьківщину: 1944-1947 рр. / Т.В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. Наукових статей / НАН України Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123-136.*

References

1. Lystuvannia z Radoiu ministriv ta ministerstvom Soiuzu SRSR z pytan repatriatsii hromadian. (5 sichnia – 28 hrudnia 1946 r.) // Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy). – F. R-2. – Op. 7. – Od. zb. 4227. – 70 ark.
2. Spravku pro pryiom, pratsevlashtuvannia ta politychne vykhovannia repatriiovanykh z Frantsii hromadian ukraiyinskoj natsionalnosti (16 veresnia – 21 hrudnia 1946 r.) // Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrayiny). – F. 1. – Op. 23. – Od. zb. 2616. – 39 ark.
3. Lystuvannia z vykonavchymy ministerstvamy oblasnykh Rad deputativ trudiashchykh ta inshymy ustanovamy URSR pro robotu oblasnykh viddiliv repatriatsii (14 veresnia – 4 lystopada 1946 r.) // TsDAVO Ukrainy. – F. R-2. – Op. 7. – Od. zb. 4231. – 124 ark.
4. Lystuvannia z vykonavchymy ministerstvamy oblasnykh Rad deputativ trudiashchykh ta inshymy ustanovamy URSR pro robotu oblasnykh viddiliv repatriatsii (5 lystopada – 30 hrudnia 1946 r.) // TsDAVO Ukrainy. – F. R-2. – Op. 7. – Od. zb. 4232. – 189 ark.
5. Lystuvannia z vykonavchymy ministerstvamy oblasnykh Rad deputativ trudiashchykh ta inshymy ustanovamy URSR pro robotu oblasnykh viddiliv repatriatsii (1 serpnia – 13 veresnia 1946 r.) // TsDAVO Ukrainy. – F. R-2. – Op. 7. – Od. zb. 4230. – 153 ark.
6. Lystuvannia z ministerstvamy ta tsentralnymy ustanovamy Ukrayinskoj RSR z pytan repatriatsii radianskykh hromadian (5 sichnia – 30 hrudnia 1946 r.) // TsDAVO Ukrainy. – F. R-2. – Op. 7. – Od. zb. 4255. – 246 ark.
7. Materialy z pytan obliku repatriiovanoho naselennia po Ukrainskyi RSR (12 bereznia – 11 kvitnia 1946 r.) // TsDAVO Ukrainy. – F. R-2. – Op. 7. – Od. zb. 4243, ch. 1. – 309 ark.
8. Materialy z pytan trudovoho ta pobutovoho vlashtuvannia repatriantiv (7 serpnia – 20 veresnia 1946 r.) // TsDAVO Ukrainy. – F. R-2. – Op. 7. – Od. zb. 4236. – 130 ark.
9. *Galchak S.D. Stanovyshche tsyvilnykh prymusovykh robotnykiv Raixu v Ukraini (1945-2010 rr.): istorychni, sotsialno-pobutovi ta pravovi aspekty // Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora istorychnykh nauk // Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – 501 с.*
10. *Galchak S.D. Ideolohichni aspekty repatriatsii «ostarbaiteriv» – podolian v umovakh «kholodnoi viiny» // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. naukovykh statei / NAN Ukrainy Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 2. – С. 221-237.*
11. *Kunyt'skyi M.P. Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrayinskyi vektor): Monohrafiia. – Luetsk: «VAT «Volynska oblasna drukarnia», 2007. – 248 s.*
12. *Pastushenko T.V. Repatriatsiia ukraiyinskykh «ostarbaiteriv» na Batkivshchynu: 1944-1947 rr. / T.V. Pastushenko // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. naukovykh statei / NAN Ukrainy Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 123-136.*

Андреев А.С.

Идеологическая и агитационно-пропагандистская деятельность советских органов репатриации среди «перемещенных лиц» украинской национальности, которые возвращались из Франции в 1946 г.

В предложенном исследовании автор поднимает вопрос репатриации отдельной группы репатриантов из Франции в 1946 году, в котором показано все разновидности форм и методов агитации и

пропаганды, специфические особенности идеологической обработки «французских репатриантов», а также показано определенные изменения в идеологической стратегии руководителей репатриационного процесса. Также автор попытался проанализировать ход процесса идеологической и агитационно - пропагандистской работы среди «перемещенных лиц» из Франции в 1946 году. В конце статьи автор делает комплексные обобщения и формирует ряд выводов.

Ключевые слова: идеологическая и агитационно-пропагандистская работа, репатриация, процесс, «перемещенные лица», метод, форма.

Andreyev A.S.

The ideological and propaganda activities of the Soviet repatriation among the «displaced persons» Ukrainian nationality, returning from France in 1946.

The scientific relevance of the present study is determined by the virtual absence of historical science special studies devoted to the study of the complex issues of Soviet political and ideological organs and structures among Soviet citizens in the final period of the Second World War and in the postwar years, returned home and received the status of returnees («displaced persons»). Studies are separate issues and aspects of this multifaceted process generally remain open. This aspect of the problem of repatriation of history, it is not surprising to today has been the subject of a special study of the complex in the works of local scientists. There are studies in which the theme of ideological and advocacy activities of repatriation tangentially considered in the context of the study of other aspects of the repatriation of Soviet citizens who during the war for various reasons, find themselves outside the country. Such studies are mostly local in nature, and considering this issue in the context of the entire repatriation process in the period from 1944 to 1953. Deep Research and comprehensible, in chronological order absent. In addition, the social relevance of the study determined the need to preserve the historical memory of generations, as well as special resonance that it is a public demand for rehabilitation of victims of war and political repression, the return of the good name of hundreds of thousands of Ukrainian citizens in the war against their will were for outside his native land, and returned home for decades were humiliating stigma – «repatriate».

Thus the proposed study author raises the question of repatriation specific group of returnees from France in 1946, showing the diversity of all forms and methods of agitation and propaganda, indoctrination specific features «french repatriates» and shows some changes in the ideological leaders of repatriation strategy process. Also, the author tried to analyze the progress of the ideological and advocacy work among the «displaced persons» from France in 1946. At the end of the article the author makes a comprehensive synthesis and generates a number of conclusions.

Keywords: ideological and propaganda work, repatriation, a process that «displaced persons», method form.

УДК 94:316.3"19"(437)(092)Вацлав Гавел

Т.В. МЕЛЕЩЕНКО

ИДЕИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА ВАЦЛАВА ГАВЕЛА

Раскрыто и описано главные идеи Вацлава Гавела относительно развития гражданского общества. Проанализировано систему взглядов на общественно-политическое развитие. Проведено параллели между основными компонентами гражданского общества и демократическим строем государства.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, правовое государство, свободная личность, гражданская ответственность.

18 декабря 2013 г. исполнилось два года со дня смерти выдающегося чешского политика и общественного деятеля, диссидента, драматурга и эссеиста, последнего президента Чехословакии и первого президента Чешской Республики Вацлава Гавела. Он в исторической памяти является ярким представителем политической элиты, который действительно способствовал воплощению идеи гражданского общества в своей стране.

Концепция гражданского общества, зародившаяся в эпоху Нового времени, и сейчас не потеряла своей актуальности, а также значительно трансформировалась. Этому процессу способствовали развитие и изменение общественно-политической действительности. Сейчас страны которые пережили тоталитарный режим, в том числе и Украина пытаются развивать гражданское общество и способствовать его консолидации. Для эффективного развития такого общества важно учитывать опыт стран, переживших аналогичные процессы. Интересным и ценным в этом плане является опыт Чехословакии.

Целью статьи является раскрытие мыслей чехословацкого общественно-политического деятеля Вацлава Гавела относительно идей гражданского общества с последующим учетом этих идей мировой и украинской общественностью.